

Autorska wersja manuskryptu (AAM): Piotr, Pieńkowski, *Poza racjonalnością ekspercką. Prawomocność społecznej krytyki obostrzeń pandemicznych*, „Kultura Współczesna” 2/2023, s. 84-100, wydawca: Narodowe Centrum Kultury. https://nck.pl/upload/2024/01/kw_2-2023_poza-racjonalnoscia.pdf

Poza racjonalnością ekspercką. Prawomocność społecznej krytyki obostrzeń pandemicznych¹

Piotr Pieńkowski, (Instytut Socjologii Uniwersytet Wrocławski)

Racjonalność naukowa bez racjonalności społecznej ziele pustką, zaś społeczna bez naukowej jest ślepa².

ULRICH BECK

Będziemy bombardować rząd możliwie najbardziej merytorycznymi argumentami, jakie mamy³.

TOMASZ NAPIÓRKOWSKI

Wstęp

Pandemia COVID-19 wymusiła na rządzących wprowadzenie szeregu obostrzeń mających zahamować rozprzestrzenianie się wirusa. Nie były one neutralne: wiązały się z dużymi kosztami społecznymi, koniecznością wyrzeczeń, zaprzestaniem dotychczasowej aktywności lub podejmowaniem nowej, niepożądaney. Konkretnie rozwiązania – ich zakres, stopień uciążliwości, rekompensaty za wprowadzenie – stały się przedmiotem społecznych dyskusji. Formułowane przez ekspertów i rządzących nakazy spotykały się z konformistyczną akceptacją albo były kontestowane przez społeczeństwo. Można zatem mówić o konflikcie między racjonalnością ekspercką, administracyjną i polityczną z jednej strony, a racjonalnością

¹ Artykuł powstał w ramach projektu „ENDURE: Nierówności i odporność społeczna oraz nowe sposoby zarządzania w świecie post-pandemicznym” (UMO-2021/03/Y/HS6/00167) finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach programu Trans-Atlantic Platform RRR Call 2021. Dla celów Otwartego Dostępu autor zastosował publiczną licencję CC-BY 4.0 do każdej wersji manuskryptu zaakceptowanej przez autora (AAM). This research was funded in whole by National Science Centre, Poland via the Trans-Atlantic Platform RRR Call 2021; Grant number UMO-2021/03/Y/HS6/00167. For the purpose of Open Access, authors has applied a CC-BY public copyright licence to any Author Accepted Manuscript (AAM) version arising from this submission.

² U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, tłum. S. Cieśla, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, s. 41.

³ [om], *Protest w branży fitness: „Rząd nas zamyka w dwa dni, bez uprzedzenia”*, „Nasz Kraków”, 17 października 2020, <https://naszkrakow.com.pl/2020/10/17/protest-w-branzy-fitness-rzad-nas-zamyka-w-dwa-dni-bez-uprzedzenia/> (13 lutego 2023).

społeczną (partykularną, a więc odnoszącą się wyłącznie do części społeczeństwa) z drugiej, w wybranych aspektach. Głównym tematem niniejszego artykułu jest rozpoznanie, w jaki sposób w ramach krytyki obostrzeń pandemicznych wysuwano roszczenia do prawomocności przez racjonalność społeczną.

Artykuł rozpoczyna się nakreśleniem perspektywy teoretycznej. Przywołana zostaje teoria społeczeństwa (światowego) ryzyka Ulricha Becka, fundamentalna dla subdyscypliny socjologia ryzyka i niepewności. Zostaje ona poddana krytycznej analizie pod kątem aktualności tez i trafności prognoz stawianych przez niemieckiego socjologa. Następnie omawiane są racjonalności ekspercka, administracyjna, polityczna oraz społeczna, wraz z ich wzajemnymi relacjami, a także roszczeniami do prawomocności. Zidentyfikowane zostają normy i zalecenia, których należało przestrzegać w związku z pandemią i które stały się przedmiotem społecznej krytyki. Zasadniczą część artykułu stanowi analiza wybranych przejawów krytyki obostrzeń pandemicznych (w Polsce) pod kątem występujących w nich roszczeń do prawomocności. W podsumowaniu, nakreślone zostają więc granice prawomocnej krytyki. W zakończeniu sformułowane są wnioski dotyczące konfliktów w późnej nowoczesności, w tym na tle zagrożeń innych niż pandemia.

Społeczeństwo (światowego) ryzyka

Podstawę teoretyczną analizy stanowi teoria społeczeństwa (światowego) ryzyka Ulricha Becka⁴. Punktem wyjścia jest (podzielana również przez Anthony'ego Giddensa⁵) teza o pęknięciu w obrębie nowoczesności, w wyniku którego nowoczesność nie transformuje już społeczeństw tradycyjnych, ale znosi samą siebie. Tym samym częściowemu zakwestionowaniu ulegają fundamenty nowoczesności, takie jak prymat państwa narodowego, przekonanie o obiektywizmie nauki czy klasowość jako podstawowy wymiar zróżnicowania społeczeństwa. Co więcej, wraz z postępowaniem technologicznym uwolniony zostaje potencjał samozagrożeń – nieznanym wcześniejszym epokom, być może też nieodwracalny (dialektyka postępu⁶). W społeczeństwie ryzyka zyskują na znaczeniu konflikty dotyczące bezpieczeństwa, nakładające się na tradycyjne konflikty klasowe, a niekiedy wręcz je zastępujące (zwłaszcza w społeczeństwach wysoko rozwiniętych). Samo ryzyko i jego postrzeganie podlegają instytucjonalizacji⁷.

⁴ U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, dz. cyt.; tenże, *Społeczeństwo światowego ryzyka*, tłum. B. Baran, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

⁵ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

⁶ L. Zacher, *Ryzyko społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 360.

⁷ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, dz. cyt., s. 160–162.

Późna nowoczesność to także wzrost społecznej refleksyjności, podmiotowej zdolności do analizowania warunków swojego istnienia; jak również społecznej refleksywności, intensywności zwrotnych oddziaływań⁸. Tym samym, społeczeństwo, chcąc aktywnie przeciwdziałać procesom obniżającym jego dobrostan, także tym, które nie były przez nikogo zamierzone, w coraz większym stopniu się samoorganizuje. Modyfikuje to sam przebieg procesów związanych z ryzykiem, pojawia się różnica między samym ryzykiem (antycypowane zdarzenie) a katastrofą (faktyczne zdarzenie)⁹. Potencjalnie nieskończona liczba scenariuszy związanych z narastaniem ryzyka czyni jego kontrolowanie szczególnie trudnym, a jego różnorodne percepcje są kluczowym polem socjologicznej eksploracji.

Z tej perspektywy pandemia COVID-19 stanowi kolejne ogniwo długiego łańcucha późnonowoczesnych zagrożeń, takich jak awarie elektrowni atomowych, terroryzm czy kryzysy finansowe. Jej gwałtowne globalne rozprzestrzenienie się możliwe było dzięki wysokiemu zaawansowaniu technologicznemu obejmującemu gęstą sieć międzynarodowych połączeń, dużej mobilności czy skupieniu ludności w wielkich miastach. Dzięki specjalistycznym procedurom (testom) było wiadomo o występowaniu wirusa – bez nich ze względu na niespecyficzność objawów (a niekiedy nawet ich brak) realna skala zakażeń mogłaby pozostać niedostrzeżona. Przynajmniej częściowo zagrożenie niwelowało dotychczasowe zróżnicowania, nie można było się od niego wprost wykupić (choć istniała korelacja między dochodem a stanem zdrowia, decydującym często o ostrym lub łagodnym przebiegu choroby). Zdynamizowane zostały społeczne konflikty dotyczące między innymi kosztów ponoszonych w związku z pandemią. Społeczną wyobraźnię wypełniały możliwe scenariusze przyszłości (głównie katastroficzne), a prognozy trendów formułowane były z naprawdę dużą częstotliwością.

Przyjęcie takiej perspektywy teoretycznej nie jest wolne od ograniczeń i wymusza jej modyfikacje. Jedną z podstawowych tez Becka mówi o unieważnieniu granic przez ryzyko („można się odgradzić od biedy – od niebezpieczeństw epoki atomu już nie”¹⁰). Tymczasem zamykanie granic, kontrola przepływów, transport własnych obywateli z zagranicy były jednymi z pierwszych działań podejmowanych przez państwa (inna sprawa, na ile było to skuteczne). Dowodziłoby to, że aktorzy państwowi są silniejsi, niż wynika z założeń teoretycznych, co czyni ich odpowiednim adresatem społecznych roszczeń (bardziej niż na

⁸ U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna*, tłum. J. Konieczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 12–17.

⁹ U. Beck, *Społeczeństwo światowego ryzyka*, dz. cyt., s. 25.

¹⁰ U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, dz. cyt., s. 11.

przykład Światową Organizację Zdrowia czy Unię Europejską). Dużo częściej, niż wynikałoby to z tez Becka, reprodukowany jest model nauki nowoczesnej (a nie późnonowoczesnej), z przekonaniem o nadrzędnej roli ekspertów. Wielkim sukcesem jest przecież szybkie wynalezienie szczepionki, co powoduje, że ostrożniej należałoby podchodzić do krytyki racjonalności eksperckiej. Rodzi się więc pytanie, na ile użyteczna jest perspektywa późnej nowoczesności (eksperci versus refleksyjne społeczeństwo), a na ile nowoczesności (eksperci versus irracjonalne społeczeństwo). Częściowo tylko prawdziwa jest teza o primacie konfliktów związanych z bezpieczeństwem, wśród analizowanych w artykule przypadków silnie reprezentowane są między innymi również te odnoszące się do klasycznie rozumianych interesów ekonomicznych czy swobód obywatelskich. Stąd na dorobek teoretyczny Becka należy patrzeć nie jak na gotowe odpowiedzi (niektóre okazały się nietrafne), ale źródło pytań (tu jego użyteczność teoretyczna nie budzi wątpliwości).

Wartość tego ujęcia jest warta podkreślenia przede wszystkim ze względu na wątki teoretyczne, które właściwie służą identyfikacji problemów związanych z reakcjami na globalne zagrożenia. Należy do nich choćby teza o utopijności społeczeństwa światowego – Beck trafnie przewidział, że wzrost globalnych zagrożeń nie będzie skutkował globalną kooperacją na rzecz ich neutralizacji, ale twardą grą interesów. Tak się rzeczywiście stało, a pojęcia takie jak „dyplomacja szczepionkowa” stały się narzędziami opisu sytuacji międzynarodowej. Trafnie udało się również Beckowi wskazać globalne nierówności i ryzyka – gdy w krajach zachodnich ruchy antyszczepionkowe protestowały przeciwko darmowym szczepionkom, do wielu miejsc na świecie nie dotarła ani jedna dawka.

Typy racjonalności

Z jakimi typami racjonalności mamy do czynienia, gdy mówimy o ryzyku pandemicznym? Po pierwsze należy wymienić racjonalność ekspercką. Reprezentowana jest ona przede wszystkim przez naukowców, jak też przez kompetentnych w danej dziedzinie praktyków. Posiadają oni zarówno zdolność teoretycznego ujęcia danego problemu (znają język opisu, zależności między elementami), jak i jego praktycznego rozwiązania (są w stanie przewidywać empiryczne konsekwencje działań i praktycznie wykorzystywać teoretycznie wypracowane narzędzia)¹¹. Racjonalność ta bazuje przede wszystkim na formalnym wykształceniu ekspertów, ich pozycji instytucjonalnej oraz dokonaniach (dorobku, uznanych osiągnięciach).

¹¹ O roli naukowców w pandemii zob. między innymi R. Breeze, *Claiming credibility in online comments: Popular debate surrounding the COVID-19 vaccine*, „Publications” 9(34)/2021.

Po drugie istnieje racjonalność administracyjna¹². Jej wyrazem są konkretne rozwiązania (normy prawne, zalecenia) na rzecz organizacji życia w pandemii. Reprezentowana jest nie tylko przez instytucje odpowiedzialne za zwalczanie pandemii, lecz także pozostałe (uczelnie, przedszkola, zakłady pracy), implementujące do wewnętrznych aktów normatywnych obowiązujące przepisy. W porównaniu do racjonalności eksperckiej racjonalność administracyjna ma bardziej biurokratyczny charakter, zajmuje się przekładaniem eksperckich zaleceń na język formalnych regulacji, a także kontrolą ich przestrzegania.

Trzecią analizowaną racjonalnością jest racjonalność polityczna. W jej ramach ścierają się odmienne polityczne propozycje zwalczania epidemii, zgodne lub sprzeczne z zaleceniami ekspertów, wyznaczające ramy dla racjonalności administracyjnej. Politycy niejako nawigują między społecznymi oczekiwaniami a postulatami ekspertów¹³. Można też wydzielić racjonalność rządową i opozycyjną (ściślej: racjonalności opozycyjne). Oczywiście spór między rządzącymi a opozycją w zakresie rozwiązania problemu pandemii może być mniej intensywny od pozostałych sporów, a fundamentalne założenia mogą wręcz być przedmiotem ponadpartyjnego konsensusu – tak było w przypadku Polski (jedyną spośród głównych partii politycznych, które konsekwentnie ten konsensus podważały, była Konfederacja).

Po czwarte istnieje racjonalność społeczna. Manifestuje się ona w opinii publicznej, działalności ruchów społecznych i organizacji pozarządowych oraz codziennej wiedzy potocznej. W porównaniu do racjonalności eksperckiej dysponuje znacznie ograniczonymi zasobami, a w zakresie rywalizacji w polu wiedzy jest na gorszej pozycji. Mimo wszystko udaje jej się przełamać naukowy monopol¹⁴. Dzięki niej można uwzględnić aspekty niedostrzegane w racjonalności eksperckiej (gdy racjonalność ekspercka zwraca uwagę na kwestie techniczne, społeczna może wzbogacić postrzeganie o kwestie estetyczne czy etyczne), a także należące do jej własnej dziedziny (jak na przykład wychowywanie dzieci, aktywność obywatelska), zwłaszcza jeśli związane jest to z zabezpieczeniem własnych interesów. W pandemii to społeczeństwo przestrzegało (lub łamało) zasady wypracowane przez racjonalność administracyjną. Wreszcie racjonalność społeczna to wyborcy, którzy przy urnie mogą poddać ocenie propozycje wynikające z racjonalności politycznej. Polifoniczność racjonalności społecznej powoduje, że jest ona pełna sprzeczności.

¹² O różnych modelach administrowania pandemią zob. między innymi S. Kuhlmann i in., *Tracing divergence in crisis governance: responses to the COVID-19 pandemic in France, Germany and Sweden compared*, „International Review of Administrative Sciences” 3(87)/2021.

¹³ P. Špecián, *Epistemology and the pandemic: Lessons from an epistemic crisis*, „Social Epistemology” 2(36)/2022, s. 174; P. Weingart, F. van Schalkwyk, L. Guenther, *Democratic and expert legitimacy: Science, politics and the public during the COVID-19 pandemic*, „Science and Public Policy” 49/2022, s. 500.

¹⁴ U. Beck, *Spoleczeństwo ryzyka*, dz. cyt., s. 39.

Etykiety opisanych tu racjonalności nie wykluczają posiadania pewnych właściwości przez pozostałe typy. Przykładowo określenie „racjonalność społeczna” nie oznacza, iż inne racjonalności nie mają społecznego charakteru (jest dokładnie odwrotnie, wszystkie są społecznie uwarunkowane), ale ma na celu wyostrzyć opozycję eksperci (aparaturę biurokratyczną, politycy) – społeczeństwo. Podobnie jest z racjonalnością polityczną, ponieważ polityczny potencjał ma każda z opisywanych racjonalności i nawet formalna deklaracja apolityczności (jak w przypadku części racjonalności administracyjnej czy eksperckiej) może stać się politycznym zasobem¹⁵. Ocena decyzji politycznych przedstawianych jako niepolityczne (obiektywne, naukowe, konieczne) jest zresztą dużo trudniejsza, gdyż wymaga uprzedniej demaskacji ich arbitralnego charakteru.

Należy także zwrócić uwagę, że choć przedmiotem artykułu jest krytyka pandemicznych obostrzeń przez racjonalność społeczną, to zdecydowana większość społeczeństwa mniej lub bardziej akceptowała (niezależnie od motywów – choćby było nimi wyłącznie unikanie sankcji) stosowane metody walki z pandemią, a przynajmniej otwarcie ich nie kontestowała. Podobnie opowiadający się za racjonalnością społeczną celebryci mogli swym autorytetem wręcz legitymizować tezy ekspertów i być postrzegani jako ich popularni odpowiednicy (mimo że największy rozgłos uzyskiwali ci negujący twierdzenia ekspertów). Inną ciekawą niekonsekwencją jest figura eksperta-heretyka, formalnie mającego zasoby i instytucjonalną pozycję do reprezentowania racjonalności eksperckiej, ale głoszącego poglądy sprzeczne z dominującym w niej stanowiskiem¹⁶.

Racjonalności różnią się stopniem prawomocności. Przez prawomocność rozumieć należy właściwość racjonalności uzasadniającą jej udział w debacie publicznej. W nowoczesności (i częściowo w późnej nowoczesności) prawomocną racjonalnością jest racjonalność ekspercka. Nie wymaga ona uzasadnienia – domyślnie uznaje się, że eksperci są kompetentni, bezinteresowni (dążą przede wszystkim do odkrycia prawdy), a proponowane przez nich działania przyniosą zamierzony skutek. Racjonalność społeczna (oraz polityczna, administracyjna) powinna w zasadzie powielać jej tezy i stosować się do jej zaleceń. Jeśli tego nie robi (obawia się innowacji technologicznej, krytykuje rozwiązania proponowane przez

¹⁵ B. Guy Peters, *Administracja publiczna w systemie politycznym*, tłum. K.W. Frieske, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1999; J. Habermas, *Technika i nauka jako ideologia*, [w:] *Czy kryzys socjologii?*, red. J. Szacki, tłum. M. Łukasiewicz, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1977.

¹⁶ T. Branch-Smith, G. Origgi, T. Morisseau, *Why trust Raoult? How social indicators inform the reputations of experts*, „Social Epistemology” 3(36)/2022.

ekonomistów, zgłasza zastrzeżenia do sposobu leczenia), oznacza to, iż mamy do czynienia z pewnym deficytem wiedzy¹⁷ – neutralnej, obiektywnej i niebudzącej wątpliwości.

W późnej nowoczesności dochodzi (jednocześnie) do podważania statusu racjonalności eksperckiej i uprawomocniania statusu innych racjonalności (przede wszystkim racjonalności społecznej). Z jednej strony pokazuje się ograniczenia racjonalności eksperckiej jako interesownej, uwikłanej politycznie czy niekiedy wprost empirycznie nieskutecznej¹⁸. Z drugiej, nie negując oczywiście przeciętnie niższych kompetencji osób niebędących ekspertami, wskazuje się dostrzeganie przez nich innych wartości – estetycznych, obywatelskich czy ekologicznych. Stąd racjonalność społeczna może z ekspertami wchodzić w interakcję jako uprawniona strona dialogu¹⁹.

Prawomocność może być potencjalna (dzięki spełnieniu określonych warunków dany typ racjonalności jest uprawniony do uczestnictwa w debacie niezależnie od tego, czy jest za taki uznawany, czy nie) lub realna (określony typ racjonalności jest za taki uznawany niezależnie od spełnienia warunków). Potencjalna i realna prawomocność mogą być właściwościami zmiennymi w czasie. Przykładowo na początku pandemii poglądy krytyczne wobec obostrzeń nie były uznawane za prawomocne, podczas gdy po prawie trzech latach ich obecność w debacie publicznej jest nieco bardziej uzasadniona (wyrazem tego jest choćby krytyka lockdownów czy ograniczeń w zakresie funkcjonowania gastronomii). Natomiast poglądy negujące istnienie pandemii, wskazujące na szkodliwość szczepień (rzekome ponadnormatywne występowanie efektów niepożądanych) czy złą wolę ekspertów nie były i nie są uznawane za prawomocne – odmawia im się (skądinąd słusznie) pełnoprawnego udziału w debacie publicznej. Kwalifikowane są jako tak zwane teorie spiskowe²⁰, a poprzez zaliczenie do politycznego radykalizmu mogą wręcz być uznawane za społeczne piętno²¹.

Takie postawienie problemu rodzi następujące pytania: skąd wiadomo, że coś jest lub nie jest prawomocne (choćby tylko realnie, tu i teraz)? Nie sposób oczywiście ostatecznie rozstrzygnąć prawomocności (lub nie) danych racjonalności i poglądów. Wszak nie istnieje ostateczna instancja mogąca decydować o takim statusie określonego typu racjonalności. Pewnym rozwiązaniem tego problemu może być analiza strategii (przede wszystkim

¹⁷ A. Gesser-Edelsburg, *How to make health and risk communication on social media more „social” during COVID-19*, „Risk Management and Healthcare Policy” 14/2021, s. 3533.

¹⁸ A. Gesser-Edelsburg, M. Zemach, R. Hijazi, *Who are the „real” experts? The debate surrounding COVID-19 health risk management: An Israeli case study*, „Risk Management and Healthcare Policy” 14/2021, s. 2554.

¹⁹ P. Stankiewicz, *Konflikty technologiczne w społeczeństwie ryzyka. Przykład sporu o budowę masztu telefonii komórkowej*, „Studia Socjologiczne” 4(187)/2007, s. 94–95.

²⁰ F. Czech, *Spiskowe narracje i metanarracje*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2015.

²¹ E. Goffman, *Piętno: rozważania o zranionej tożsamości*, tłum. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 187.

retorycznych), wskazujących na roszczenia do prawomocności wśród krytyków racjonalności eksperckiej (pośrednio także administracyjnej i politycznej). Badać można zatem nie tyle faktyczną prawomocność, ile dążenia do niej i sposoby argumentacji broniące przed wykluczeniem z debaty.

Wokół pandemicznych wymogów i zaleceń

Analiza krytyki pandemicznych obostrzeń wymaga ich uprzedniego zrekonstruowania. Istotna jest przede wszystkim ich treść, nieco mniej – autorstwo. Przykładowo, jeśli krytykowane jest konkretne obostrzenie, drugorzędne znaczenie ma to, czy zostało ono wprowadzone w całości jako postulat ekspertów, czy też zostało przez racjonalność polityczną lub administracyjną przeformułowane (na przykład złagodzone). Dlatego też celem krytyki przez osoby podważające sens przyjętych rozwiązań byli zarówno politycy (Mateusz Morawiecki, Łukasz Szumowski, Adam Niedzielski – dwaj ostatni jako politycy-lekarze), jak i eksperci lekarze (Krzysztof Simon) czy przedstawiciele racjonalności administracyjnej (na przykład konkretni dyrektorzy szkół). Trudniej było krytykować racjonalność ekspercką ze względu na mniejszą niż w przypadku racjonalności politycznej ekspozycję medialną i większy niż w przypadku racjonalności administracyjnej dystans (przykładem Rada Medyczna).

W analizie posłużę się figurą idealnego obywatela, przestrzegającego wszystkich obowiązkowych reguł, a także fakultatywnych zaleceń. Osobę taką cechuje konformizm, popiera ona środki mające zatrzymać pandemię i ma zaufanie do instytucji za to odpowiedzialnych²². Nie sposób oczywiście przywołać wszystkich przepisów prawnych i publicznie zgłaszanych porad (zarówno ze względu na ich ogromny przyrost w trakcie pandemii, jak i zmienność w czasie), ale warto, po pierwsze, zarysować ich ogólny obraz, a po drugie uwypuklić te, których krytyka jest analizowana w niniejszym artykule. Okresowo zakazane było przemieszczanie się w celach innych niż bytowe, zdrowotne i zawodowe, a także korzystanie z usług gastronomicznych (z wyłączeniem sprzedaży na wynos i z dowozem). Zamknięto podmioty świadczące usługi fryzjerskie, kosmetyczne, studia tatuażu i piercingu; zawieszono usługi kulturalne (świadczone przez muzea, biblioteki, kina) i turystyczne (pobyty w hotelach, pensjonatach); zakazano wstępu na plaże i tereny zielone; ograniczone zostało korzystanie z transportu zbiorowego i sklepów; okresowo niemożliwe było uczęszczanie do szkół, przedszkoli i żłobków; nie odbywały się imprezy kulturalne i sportowe; przejściowo obowiązywał całkowity zakaz zgromadzeń czy wstępu na cmentarze. Nakazane (okresowo)

²² M. Wróblewski, A. Meler, Ł. Afeltowicz, *Between contestation and conformism: Cluster analysis of the Poles' attitudes during the second wave of the COVID-19 pandemic*, „Polish Sociological Review” 3(219)/2022, s. 306.

było chodzenie w maseczkach, stosowanie płynów dezynfekujących, mierzenie temperatury, utrzymywanie odległości od innych.

Dodatkowo wiele czynności było prawnie nieusankcjonowanych, ale ich wykonywanie (lub stosowanie się do danych reguł) stało się pożądane z punktu widzenia redukcji zagrożenia epidemicznego, a co za tym idzie – było promowane. Idealny obywatel często więc mył ręce, witał się, zachowując dystans, i unikał zbiorowisk ludzkich. Najważniejsze były oczywiście szczepienia – choć nieobowiązkowe, to kluczowe dla pokonania wirusa. Nie można również zapominać o przestrzeganiu niektórych obostrzeń pomimo ich zniesienia, jak noszenie maseczek pomimo braku nakazu, unikanie tłumów czy minimalizacja przemieszczania się.

Krytyka obostrzeń pandemicznych a strategie roszczeń do prawomocności – przykłady empiryczne

Jakie elementy pandemicznych regulacji poddawane były krytyce? W jaki sposób reprezentujący racjonalność społeczną kontestatorzy walczyli o uprawomocnienie swych argumentów? Pokażę to na wybranych przykładach empirycznych.

Metodologia badań obejmowała dwie fazy: generowania strategii i eksplorowania strategii. Ponieważ już wcześniej badałem problematykę socjologii ryzyka, od samego początku pandemii gromadziłem materiały dotyczące zachodzących w niej procesów społecznych. Były wśród nich między innymi artykuły medialne (przede wszystkim z portali gazeta.pl, rp.pl, dziennik.pl, onet.pl, gazetawroclawska.pl), interpelacje poselskie, wyniki badań sondażowych, wypowiedzi ekspertów i polityków, raporty organizacji pozarządowych. Nie był to jednak przegląd specyficzny, zorientowany wyłącznie na tematykę artykułu, ale służący uchwyceniu różnorodnych procesów i zjawisk pandemicznych znacznie poza niego wykraczających. Dodatkowo wskazać należy, iż nadreprezentowane były w nim dane o protestach głośnych, masowych, atrakcyjnych medialnie, a niekoniecznie mających aspiracje do bycia prawomocną krytyką w rozumieniu niniejszego artykułu. Trudniej było też dotrzeć do takich form krytyki obostrzeń, które nie miały charakteru publicznych manifestacji: listów do redakcji, krótkich wypowiedzi medialnych czy petycji (choć posiadały one jakąś reprezentację medialną, na przykład w postaci artykułu opisującego dany typ krytyki).

Ze względu na specyfikę badanego problemu (koncentracji na protestach lub krytyce głosów umiarkowanych i reformatorskich, a zatem dążących do uznania za prawomocne, nie zaś totalnych i rewolucyjnych) zdecydowano się nie eksplorować tych strategii kontestacyjnych, które nie rościły sobie prawa do prawomocności, choć oczywiście granica między nimi nie ma charakteru absolutnego, co widać w analizowanych przykładach. Pomimo

wskazanych trudności zebrany materiał umożliwił wygenerowanie pewnych strategii. Następnie, dysponując ich listą, dokonano poszerzonej eksploracji: poszukiwano kolejnych przykładów empirycznych w celu ich odpowiedniego zilustrowania, a także modyfikowano wcześniejszy podział. Ta część badań miała zatem charakter uzupełniający i weryfikacyjny.

Po zakończeniu wymienionych wyżej procedur wyróżniono 13 strategii, które można uznać za potencjalnie prawomocne. Każda z nich została zilustrowana przykładami najlepiej uwypuklającymi jej cechy konstytutywne. Poza tematem niniejszego artykułu znalazły się strategie nieroszczące sobie prawa do prawomocności, zebrane w jedną wspólną kategorię: strategię totalnej negacji. Zaliczyć tu można wszystkie protesty, w ramach których podważano samą ontologię pandemii i sens działań mających na celu jej zatrzymanie, ze szczepieniami na czele²³. Skupienie w ramach jednej strategii dość różnorodnych wątków jest oczywiście pewnym uproszczeniem (ten typ krytyki doczekał się już licznych odrębnych opracowań²⁴), jednak w niniejszym artykule jest to usprawiedliwione. Strategia ta była bowiem powszechnie kontestowana, w związku z czym nie tylko nie została uznana za prawomocną, ale także nie podejmowano w jej ramach starań o uzyskanie prawomocności. Był to niejako dyskurs równoległy (z własnymi środkami leczniczymi, polecanymi przez własnych ekspertów heretyków). Chociaż można znaleźć wspólny mianownik między nią a opisaną dalej strategią legalistyczną czy obroną autonomii (na przykład domaganie się interwencji policji w związku z tak zwaną segregacją sanitarną, czyli *de facto* stosowaniem pandemicznych regulacji).

Przed wszystkim jednak wyróżniono kilkanaście właściwych strategii.

1. Strategia odcinania się od grup uznawanych za nieprawomocne. Każda krytyka obostrzeń narażona jest na delegitymizację poprzez przypisanie do zdelegitymizowanych grup, przede wszystkim bazujących na totalnej negacji. By obronić roszczenia do uczestnictwa w debacie publicznej, protestujący odcinali się od nich, częściowo utożsamiając się z ekspercką krytyką, a częściowo formułując własne postulaty przeciw rozwiązaniom lansowanym przez ekspertów. Przykładowo wrocławscy restauratorzy, protestujący przeciwko obostrzeniom nakładanym na branżę gastronomiczną, deklarowali: „Nie jesteśmy antykowidowcami, nie jest to negacja pandemii, w trakcie wydarzenia

²³ S. Sałwacka, „Antyszczepionkowcy” szykują się na protest w Warszawie. „Nie ma pandemii, to spisek”, Wyborcza.pl (Poznań), 4 czerwca 2020, <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,25998448,antyszczepionkowcy-szykuja-sie-na-protest-w-warszawie-nie.html> (13 lutego 2023).

²⁴ B. Ciesiek-Ślizowska i in., *Sceptycyzm wobec szczepień przeciwko COVID-19. Raport z badań wybranych komentarzy internetowych wraz z rekomendacjami w zakresie strategii komunikacyjnych*, Agere Aude, Chorzów 2022.

przestrzegaliśmy zasad bezpieczeństwa”²⁵. Odcięcie się od nieprawomocnych grup miało służyć uwiarygodnieniu własnego protestu i dowodzić podzielania tych samych ontologicznych założeń co do społecznego świata pandemii przy różnicach w zakresie środków zaradczych.

2. Strategia: lekarstwo gorsze od choroby. Krytykę pandemicznych regulacji łatwo zdyskredytować jako nieodpowiedzialną, beztroską, skutkującą większą liczbą chorych i zmarłych. Obroną prawomocności byłoby w takim przypadku wskazywanie na antycypowane zmniejszenie negatywnych skutków epidemii – paradoksalnie – dzięki nieprzestrzeganiu reguł ustanowionych przez ekspertów. Przykładem może być podkreślanie przez rodziców negatywnych skutków izolacji dla dobrostanu psychicznego dzieci i ich edukacji (mających przewyższać negatywne skutki związane z potencjalnym zarażeniem)²⁶. Do tej strategii zaliczyć można także zastrzeżenia do obowiązku noszenia maseczek, mających jakoby powodować grzybicę płuc i inne choroby²⁷ (nie jest w kompetencjach socjologa weryfikowanie prawdziwości lub fałszywości tego poglądu, ale kompetentni eksperci jednoznacznie negują występowanie takiej zależności²⁸).

3. Strategia: krytyka myślenia tunelowego. Wyjątkowość pandemicznego zagrożenia sprzyja traktowaniu go nie jako priorytetowego, ale wręcz jedyne istotnego problemu. W konsekwencji ignoruje się (a co najmniej marginalizuje) koszty poniesione w innych dziedzinach – racjonalność ekspercka (wraz z administracyjną i polityczną) narażona jest na tak zwane myślenie tunelowe, w którym wszystko poza celem jest przesłonięte. Jednak pandemia nie unieważniła pozostałych problemów, poza tym zapobiegające jej działania nie są neutralne szczególnie dla gospodarki, zdrowia psychicznego, rozwoju kulturowego. Stąd krytyka myślenia tunelowego może być uznana za prawomocne domaganie się korekty obostrzeń w celu uzyskania (w wielu sferach życia społecznego) optymalnego rezultatu, zamiast wyłączenie punktowego skoncentrowania na wskaźnikach spadku liczby zakażeń i

²⁵ M. Gołębiowska, *Puste krzesła i znicze na Rynku. Upadający restauratorzy: „Nie jesteśmy antycovidowcami” [zdjęcia, wideo]*, TuWroclaw.com, 23 października 2020, <https://www.tuwroclaw.com/wiadomosci,puste-krzesla-i-znicze-na-ryнку-upadający-restauratorzy-nie-jestesmy-antycovidowcami-zdjecia-wideo,wia5-3273-57204.html> (13 lutego 2023). Pisownia oryginalna.

²⁶ [MK], *Wizja powrotu edukacji zdalnej stresuje rodziców. „Dzieci wysiadają psychicznie. Nabierają lęków”*, eDziecko.pl, 30 listopada 2021, https://www.edziecko.pl/starsze_dziecko/7,79351,27858353,kiedy-beda-zdalne-2021-rodzice-zyja-w-stresie-dzieci-wysiadaja.html (14 lutego 2023).

²⁷ P. Nowosielska, P. Otto-Duszczek, *Mandatów za brak maseczki przybywa. Odmowa przyjęcia już się nie oplaca*, „Dziennik. Gazeta Prawna”, 30 listopada 2021, <https://serwisy.gazetaprawna.pl/zdrowie/artykuly/8297387,mandat-odmowa-przyjecia-maseczka-kara-obostrzenia.html> (14 lutego 2023).

²⁸ M. Mikołajska, *Grzybica możliwym skutkiem noszenia maseczek? Lekarz tłumaczy, jaka jest prawda [wyjaśniamy]*, Medonet.pl, 26 lutego 2021, <https://www.medonet.pl/koronawirus/to-musisz-wiedziec,koronawirus--maseczki---najwieksze-bledy--mity--tlumaczy-pulmonolog,artykul,75213646.html> (15 lutego 2023).

zmarłych. Przykładem takiej krytyki mogą być protesty branży turystycznej, w których wskazywano na negatywne konsekwencje regulacji dla gospodarki, jak też dobrostanu psychicznego czy wymiany kulturowej²⁹.

4. Strategia: nierówne traktowanie. Walka z pandemią (przynajmniej deklaracyjnie) ma charakter ogólnospołecznej mobilizacji. Wszyscy powinni być gotowi ponieść koszty, by osiągnąć wspólny cel – uwolnić się od wirusa. Docelowo koszty te powinny być ponoszone solidarnie. Jednak kontestatorzy wskazywali na nierówne traktowanie pewnych podmiotów: faworyzowanie jednych i zbyt duże obciążenie innych. Jako poszkodowani występowali choćby reprezentanci branży fitness (zamknięte siłownie) i gastronomii (zamknięte restauracje), wskazując na niesprawiedliwe – przynajmniej w ich mniemaniu – uprzywilejowanie Kościołów i zachodnich sieci marketów³⁰. Odwoływanie się do argumentów równościowych zdecydowanie mieści się w ramach prawomocnej retoryki protestu.

5. Strategia: martwy przepis. Nawet najbardziej uciążliwy przepis jest łatwiejszy do zaakceptowania, jeśli istnieje powszechnie podzielane przekonanie o jego skuteczności. I odwrotnie, za usprawiedliwioną (a zatem prawomocną) można uznać krytykę wskazującą jego bezcelowość, na przykład poprzez łatwe niweczenie efektów wprowadzonego zarządzenia. Przykładem takiej krytyki mogą być rodzice podnoszący bezcelowość zamykania szkół (unikanie kontaktów), gdy otwarte pozostają podwórka i boiska (intensywne kontakty)³¹. Takie obostrzenie miałoby charakter rytualizacji³² – koncentracji na przestrzeganiu reguł (izolacja) przy braku możliwości realizacji celu, dla którego zostały wprowadzone (zmniejszenie zakazów).

6. Strategia: nie mamy narzędzi. By obostrzenie zyskało społeczną akceptację, konieczne jest stworzenie warunków do jego wprowadzenia. Innymi słowy, to samo obostrzenie może być ocenione pozytywnie lub negatywnie w zależności od zasobów, jakimi dysponują dotknięte nim osoby. Stąd duża waga opisanej wcześniej racjonalności administracyjnej, przekładającej ogólne normy na język konkretnych rozwiązań. Przykładem wykorzystania takiej strategii do uprawomocnienia krytyki mogą być protesty rodziców niemających z kim zostawić dzieci w czasie zamknięcia szkół lub niemających warunków do

²⁹ *Protest turystyki*, Warszawa Express, 22 czerwca 2020, http://www.warszawaexpress.pl/4_156_protest-turystyki.html (15 lutego 2023).

³⁰ J. Szymczak, *Branża fitness zapowiada protest. „Rząd nas zamyka w dwa dni, bez uprzedzenia”*, OKO.press, 16 października 2020, <https://oko.press/silownie-zamkniete-branza-fitness-zapowiada-protest> (16 lutego 2023).

³¹ *Rodzice mają dość. Jest petycja. NIE dla zdalnej nauki*, SOSrodzice.pl, [b.d.], <https://www.sosrodzice.pl/rodzice-maja-dosc-jest-petycja-nie-dla-zdalnej-nauki/> (16 lutego 2023).

³² R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tłum. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 214–217.

edukacji zdalnej³³, a także krytyka (również wewnątrz racjonalności politycznej, na linii rząd-opozycja) wyborów korespondencyjnych przy braku odpowiedniej infrastruktury gwarantującej ich uczciwość³⁴ (sam pomysł zdalnego głosowania, przy zapewnieniu właściwych warunków, wart jest dyskusji, zwłaszcza ze względu na jego profrekwencyjny charakter).

7. Strategia: chcącemu nie dzieje się krzywda. Jednym z głównych celów wprowadzanych obostrzeń jest zasada chronienia obywateli przed ryzykiem zakażenia i zachorowania. Prawomocna krytyka mogłaby polegać na wskazywaniu, iż to ewentualne narażanie ma charakter dobrowolny – zgodnie z rzymską zasadą *volenti non fit iniuria*. Przykładem takiej strategii może być argumentacja organizatorów nielegalnych dyskotek – uczestnicy przychodzili na nie z własnej woli, poza tym byli osobami młodymi i zdrowymi, dla których wirus stanowi mniejsze zagrożenie³⁵. Istniejące regulacje były zatem uznawane za nadmierny paternalizm.

8. Strategia: jeżdżę szybko, ale bezpiecznie. Łamanie norm związanych z obostrzeniami niekoniecznie musi oznaczać braku akceptacji ich celów, może wynikać ze zwiększenia dopuszczalnego zakresu tolerancji i elastyczności – dokładnie tak samo jak w przypadku kierowców nieznacznie przekraczających dozwoloną prędkość. Tego typu argumentację stosowali uczestnicy i uczestniczki protestów (legalnych i nielegalnych), wskazując, że ich aktywność była bezpieczna: uczestnicy zachowywali odległość, nosili maseczki itd.³⁶ Strategię jeżdżę szybko, ale bezpiecznie realizowali również kibice sportowi w ramach akcji „Otwierać stadiony”, dowodząc, iż wspólne oglądanie widowisk sportowych nie musi wiązać się z transmisją wirusa.

9. Strategia: za mało restrykcji. Dyskurs ekspercki bywał krytykowany nie tylko za zbyt dużą restrykcyjność, ale też za zbyt małą restrykcyjność. Strategia ta o wiele łatwiej zapewniała sobie miejsce w debacie, gdyż mogła być przedstawiana jako zradykalizowana

³³ M. Warchala, E. Furtak, *Uczniowie okrężną drogą wracają do szkół*. „Nie mamy warunków do nauki w domu”, Wyborcza.pl, 23 listopada 2020, <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35063,26530873,uczniowie-okreznadroga-wracaja-do-szkol.html> (16 lutego 2023).

³⁴ [kaki], *W niedzielę milczący protest przeciwko wyborom kopertowym. Policja ostrzega: będą mandaty*, Wyborcza.pl, 2 maja 2020, <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,25910696,w-niedziele-milczacy-protest-przeciwko-wyborom-kopertowym-policja.html> (17 lutego 2023).

³⁵ A. Anagnostopulu, *To jedyna branża zamknięta nieprzerwanie od marca. Właściciele klubów i dyskotek czekają na wyrok*, Business Insider, 20 stycznia 2021, <https://businessinsider.com.pl/firmy/akcja-otwieramy-kluby-i-dyskoteki-otwarte-mimo-pandemii-przedsiębiorcy-ida-do-sadu/hnlj3kl> (17 lutego 2023).

³⁶ *Marsz „Wszyscy na Warszawę” wystartuje z trzech miejsc*, TVN Warszawa, 30 października 2020, <https://tvn24.pl/tvnwarszawa/ulice/warszawa-protesty-30-pazdziernika-kiedy-początek-marszu-strajku-kobiet-trasa-4736462> (18 lutego 2023).

racjonalność ekspercka. Przykładem są studenci domagający się kontynuacji nauki zdalnej³⁷ (przynajmniej częściowo z obawy przed zakażeniami) lub obywatele chcący wprowadzić przymus szczepień³⁸. Stosowanie tej strategii było szczególnie trudne do skontrolowania przez ekspertów (administratorów, polityków), ponieważ jej zwolennikom nie sposób było zarzucić niechęci do poświęceń, lekkomyślności czy niedostrzegania zagrożenia.

10. Strategia obrony autonomii. Chcąc zyskać prawomocność, krytycy obostrzeń odwoływali się do idei obywatelskich, wolnościowych, autonomii jednostki. Konflikt został zatem przeniesiony z płaszczyzny rozwiązania skuteczne versus nieskuteczne na szanujące autonomię versus łamiące autonomię, dające wybór versus pozbawiające wyboru. Protestujący w ramach tej strategii dążyli do tego, by regulacje pandemiczne nie były obwarowane sankcjami, a ich przestrzeganie miało charakter dobrowolny. W ten sposób bronili prawa do swobodnego poruszania się, prowadzenia działalności gospodarczej i korzystania z niej, nienoszenia maseczek czy nieszczepienia się³⁹. W stosunku do strategii totalnej negacji byłaby to znacznie bardziej umiarkowana postawa, możliwa do przynajmniej częściowego zaakceptowania przez osoby przestrzegające obostrzeń – wszak poparcie dla szczepień nie oznacza z konieczności poparcia dla przymusu szczepień.

11. Strategia wynajdowania sprzeczności. Wprowadzenie obostrzeń miało charakter swoistego kontraktu: (chwilowo) obniżamy standard życia w zamian za (nieodległe) pozytywne efekty w zakresie zwalczania epidemii. Prawomocną strategią było wskazywanie na niedotrzymywanie tego kontraktu przez stronę ekspercką (administracyjną, polityczną) – na przykład na sprzeczność między obietnicą spadku liczby zakażeń a faktycznym ich wzrostem⁴⁰. Podważano również racjonalność ekspercką, przywołując zmienność zaleceń i zakazów w czasie. Pokazywano choćby brak związku między liczbą zakażeń a zakazem lub możliwością wstępu do lasów czy na cmentarze. Gdy dyskredytowano inne racjonalności niż społeczna, poprawiała się jej względna prawomocność.

12. Strategia legalistyczna. Radykalnym (a jednocześnie prawomocnym) podważaniem wprowadzanych regulacji było odwoływanie się do porządku legalistycznego,

³⁷ M. Warchala-Kopeć, *Studenci UŚ domagają się nauki zdalnej. Do sądu wpłynęła skarga na władze uczelni*, Wyborcza.pl, 13 stycznia 2022, <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35063,27995423,studenci-us-domagajasiel-nauki-zdalnej-do-sadu-wplynela-skarga.html> (18 lutego 2023).

³⁸ K. Lurka, *List poparcia pacjentów – dotyczy przymusu szczepień*, Termedia, 26 grudnia 2021, <https://www.termedia.pl/mz/List-poparcia-pacjentow-dotyczy-przymusu-szczepien,44979.html> (18 lutego 2023).

³⁹ [WS], *Protest przeciw przymusowym szczepieniom. Uczestnicy przeszli spod fontanny Neptuna na pl. Solidarności*, Trojmiasto.pl, 15 stycznia 2022, <https://praca.trojmiasto.pl/Protest-przeciw-przymusowym-szczepieniom-Uczestnicy-przeszli-spod-fontanny-Neptuna-na-pl-Solidarnosci-n163336.html> (18 lutego 2023).

⁴⁰ B. Lenkowski, *Lockdown w polskim wydaniu nie działa*, Liberté!, 22 kwietnia 2021, <https://liberte.pl/lockdown-w-polskim-wydaniu-nie-dziala/> (2 czerwca 2023)

wskazywanie na nielegalność obostrzeń i kar nakładanych za ich nieprzestrzeganie, z uzyskiwaniem korzystnych wyroków sądowych włącznie⁴¹. Przeniesienie sporu na płaszczyznę prawną pozwalało na jednostkowe uniknięcie dotkliwych sankcji, jednocześnie jednak nie skutkowało delegitymizacją porządku prawnego wprowadzanego w związku z epidemią. Swoistym paradoksem było to, że z jednej strony domniemywało się legalności aktów prawnych, a z drugiej ich krytycy dysponowali rozstrzygnięciami sądowymi uznającymi ich sprzeciw za zasadny.

13. Strategia: jest alternatywa. Protesty przeciwko pandemicznym regulacjom mogły być odbierane jako niezrozumienie, że pewne rozwiązania są konieczne, a co za tym idzie, bezalternatywne, jedyne realnie możliwe do wprowadzenia. Prawomocna krytyka podkreślała więc realizm swoich haseł, wskazując alternatywne rozwiązania stosowane przez inne państwa. W szczególności takimi przykładami bywały Szwecja i Wielka Brytania, w znacznie mniejszym stopniu wprowadzające restrykcje i zostawiające szerszy margines swobody⁴². Odmienne sposoby radzenia sobie z pandemią przez poszczególne państwa (a nawet różne samorządy w ramach tych państw) stanowiły istotny kontekst dla podważania modelu wprowadzanego w Polsce.

Granice prawomocnej krytyki

Gdzie jest granica prawomocnej krytyki? Do jakiego stopnia można krytykować pandemiczne obostrzenia, by nie zostać zepchniętym na pozycje zdelegitymizowane? Analiza wymienionych strategii ujawniła kilka cech wspólnych.

Strategie krytyczne wobec obostrzeń wyznaczają dla nich ramy i kierunek, a także pokazują ich ograniczenia i praktyczne trudności w realizacji. Dotyczy to w szczególności strategii: lekarstwo gorsze od choroby, krytyka myślenia tunelowego, martwy przepis, nie mamy narzędzi, jest alternatywa. O prawomocność jest zatem łatwiej, gdy postuluje się korektę kursu niż jego porzucenie, a także gdy krytyka ma charakter złożony (odwołuje się do innych niż pandemia zagrożeń, uwzględnia inną niż polska perspektywę). Głosy podkreślające dotkliwość obostrzeń wydają się uprawnione szczególnie w warunkach nierównowagi między wysokimi wymogami a małymi zasobami do ich wypełnienia. W przypadku mało dotkliwych

⁴¹ O. Rudak, *Restaurator, który podawał posiłki w środku knajpy nie może ponieść kary za naruszenie niekonstytucyjnego zakazu*, Czasopismo Lege Artis, 26 czerwca 2021, <https://czasopismo.legeartis.org/2021/06/zakaz-podawania-posilkow-restauracji-koronawirus-wyrok/> (20 lutego 2023).

⁴² T. Urzykowski, [kuch], P. Rutkiewicz, *Gaz i granaty hukowe. Policja zatrzymała 120 osób. Zamieszki w centrum Warszawy*, Wyborcza.pl, 24 października 2020, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26430878,niewierza-w-covid-przedsiębiorcy-protestują-na-pl-defilad.html> (20 lutego 2023).

obostrzeń lub dużych zasobów w posiadaniu osób nimi objętych prawomocność krytyki staje się znacznie mniejsza.

Racjonalność społeczna, trafnie rozpoznająca swą zdefaworyzowaną pozycję w stosunku do innych racjonalności, jest świadoma konieczności walki o prawomocność. Walczy nie tylko z konkretnymi rozwiązaniami wprowadzanymi w pandemii, ale w ogóle o uznanie. Dotyczy to w szczególności strategii: odcinanie się od grup nieprawomocnych, jeżdżę szybko, ale bezpiecznie, wynajdowanie sprzeczności. Prawomocność staje się tym większa, im mniej potencjalnie nieprawomocnych podmiotów kojarzonych jest z protestującymi (na marginesie: ułatwia to fragmentaryzowanie protestów i, co za tym idzie, obniżenie ich zdolności do zmiany społecznej), im mniej reguł jest przez nich łamanych, a także im mniejsza jest różnica (w zakresie przewidywań, skuteczności itd.) między nimi a ekspertami (politykami, administratorami). I odwrotnie – im szersze są koalicje (zwłaszcza ze zwolennikami strategii totalnej negacji), im więcej łamanych reguł, im mniej sprzeczności między prognozami ekspertów a rzeczywistością – tym trudniej obronić istnienie krytyki w debacie publicznej.

Prawomocność zapewniana jest także przez odwoływanie się do fundamentalnych podstaw wyższego rzędu, o charakterze filozoficznym lub prawnym. Dotyczy to w szczególności strategii: nierówne traktowanie, chcącemu nie dzieje się krzywda, obrona autonomii, legalizm. Krytyka obostrzeń może przedstawiać się w takich sytuacjach nie jako odruch sprzeciwu w obronie konkretnego status quo, ale jako obrona istotnych, cenionych w społeczeństwie wartości. Brak uzasadnienia w zasadach wyższego rzędu może natomiast łatwo prowadzić do delegitymizacji krytyki obostrzeń jako egoistycznego partykularyzmu.

Zagrożenie, jakim jest pandemia oraz walka o bezpieczeństwo swoje i bliskich, usprawiedliwia – przynajmniej w mniemaniu protestujących – konflikt z racjonalnością ekspercką (administracyjną, polityczną). Dotyczy to w szczególności strategii lekarstwo gorsze od choroby i za mało restrykcji. Im wyższa jest stawka (zdrowie fizyczne i psychiczne), tym bardziej uzasadnione (prawomocne) jest podejmowanie działań mających uwolnić od zagrożenia. Konflikt wywoływany z błahych powodów (niewygoda, niewielkie straty finansowe) nie mógłby liczyć na podobne usprawiedliwienie.

Zakończenie

Czy racjonalność społeczna może być prawomocna? Analiza strategii krytycznych wobec obostrzeń wskazuje, że wiele z nich miało prawomocny charakter, choćby tylko potencjalnie. Oznacza to, że istniały realne (a nie zmistyfikowane, zastępcze) konflikty dotyczące wprowadzanych restrykcji, wokół istotnych interesów. Nie sposób zatem zdyskredytować ich *en bloc* jako irracjonalnych czy etykietować jako teorie spiskowe. Toczyła się również realna

walka o obecność w przestrzeni konfliktu, na poziomie dyskursywnym odnoszono się do kwestii ewentualnego wykluczenia, przenoszono spór na metapoziom.

Również rosnące skomplikowanie obowiązujących reguł sprzyjało generowaniu konfliktów wokół pandemii. Zmienność zakazów i zaleceń (kiedy noszenie maseczki jest obowiązkowe, a kiedy nie) i zawilości procedur (różne warianty szczepionki, różna liczba dawek) utrudniały wypełnianie funkcji modelowego idealnego obywatela, nawet jeśli nie było intencji łamania reguł. Błędne jest zatem uznawanie dychotomiczności: przestrzega / nie przestrzega reguł, zgadza się z ekspertami / nie zgadza, szczepi się / nie szczepi. Istnieje raczej całe spektrum postaw od akceptacji do nieakceptacji, w którym mieszczą się na przykład osoby zaszczepione dwiema (a nie trzema) dawkami lub trzema (a nie czterema) czy okresowo zdejmujące (obowiązkową) maseczkę, gdy nie grozi to karą.

Tradycyjnie rozumiane nowoczesne hasła, charakterystyczne dla modelu deficytowego („słuchajcie naukowców”, „edukujcie się”), stały się nieadekwatne. Analizowana w niniejszym artykule krytyka nie wynikała bowiem z braku zrozumienia złożonego problemu naukowego (lub z braku uznania tego niezrozumienia) czy niewiary w naukę, ale przenoszona była na pola, w których krytycy byli kompetentni (jak wychowywanie dzieci, prowadzenie działalności gospodarczej itd.). Stąd rozwiązania forsowane przez ekspertów, administratorów i polityków podlegały ocenie, do której oceniający mieli prawo, nawet jeśli ta ocena bywała błędna.

Niepewność i konflikty wokół bezpieczeństwa i innych wartości są immanentną cechą późnej nowoczesności. Stosowanie opisanych strategii krytycznych nie jest niczym wyjątkowym ani zaskakującym, ale – w sensie socjologicznym – jest. Do tak wieloaspektowych zagrożeń jak pandemia nie da się w pełni przygotować i nie da się przyjąć rozwiązań, które nie będą budziły społecznej krytyki. Ciężar powinien być położony raczej na to, jak nauczyć się z takimi konfliktami żyć, jak nimi zarządzać i w jaki sposób potraktować je funkcjonalnie⁴³.

Opisana tu analiza może być zastosowana także do innych zagrożeń. Przykładem jest choćby inwazja Rosji na Ukrainę i społeczne postawy, jakie się w związku z tym pojawiły. W początkowym okresie stosunkowo jednomyślne poparcie dla strony ukraińskiej skutkowało delegitymizacją poglądów przeciwnych. Obecnie jednak dochodzi do pluralizacji poglądów w wybranych aspektach, takich jak: zakres pomocy, ponoszenie kosztów, przewidywane zakończenie konfliktu, choć oczywiście nie oznacza to uprawomocnienia poglądów

⁴³ Do podobnych wniosków doszli też inny autorzy: A.S. de Rosa, T. Mannarini, *the „invisible other”: Social representations of COVID-19 pandemic in media and institutional discourse*, „Papers on Social Representations” 2(29)/2020, s. 21 oraz B. Radeljić, C. González-Villa, *Engagement without accountability: The role of governments, field experts, and public intellectuals in the context of the COVID-19 pandemic*, „RUDN Journal of Sociology” 4(21)/2021, s. 784.

prorosyjskich, śladowych w społeczeństwie polskim – przynajmniej do tej pory. Podobnie w przypadku globalnego ocieplenia należy sądzić, że płaszczyzna konfliktów nie będzie dotyczyć tylko ontologii zjawiska (tezy o jego występowaniu), ale także między innymi środków zaradczych, społecznej dystrybucji kosztów czy wartości takich jak wolność jednostki, swoboda konsumpcji lub suwerenność państwa.

Bibliografia

- Beck, Ulrich. *Spoleczeństwo ryzyka*. Tłum. Stanisław Cieśla. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2004.
- Beck, Ulrich. *Spoleczeństwo światowego ryzyka*. Tłum. Bogdan Baran. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, Scott Lash. *Modernizacja refleksyjna*. Tłum. Jacek Konieczny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
- Branch-Smith, Teresa, Gloria Origgi, Tiffany Morisseau. „Why Trust Raoult? How social indicators inform the reputations of experts”. *Social Epistemology* 36, 3 (2022).
- Breeze, Ruth. „Claiming credibility in online comments: Popular debate surrounding the COVID-19 vaccine”. *Publications* 34, 9 (2021).
- Czech, Franciszek. *Spiskowe narracje i metanarracje*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2015.
- Gesser-Edelsburg, Anat. „How to make health and risk communication on social media more «social» during COVID-19”. *Risk Management and Healthcare Policy* 14 (2021).
- Gesser-Edelsburg, Anat, Mina Zemach, Rana Hijazi. „Who are the «real» experts? The debate surrounding COVID-19 health risk management: An Israeli case study”. *Risk Management and Healthcare Policy* 14 (2021).
- Giddens, Anthony. *Nowoczesność i tożsamość*. Tłum. Alina Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Radeljić, Branislav, Carlos González-Villa. „Engagement without accountability: The role of governments, field experts, and public intellectuals in the context of the covid-19 pandemic”. *RUDN Journal of Sociology* 21, 4 (2021).
- Stankiewicz, Piotr. „Konflikty technologiczne w społeczeństwie ryzyka. Przykład sporu o budowę masztu telefonii komórkowej”. *Studia Socjologiczne* 187, 4 (2007).
- Špecián, Petr. „Epistemology and the pandemic: Lessons from an epistemic crisis”. *Social Epistemology* 36, 2 (2022).

Weingart, Peter, François van Schalkwyk, Lars Guenther. „Democratic and expert legitimacy: Science, politics and the public during the COVID-19 pandemic”. *Science and Public Policy* 49 (2022).

Wróblewski, Michał, Andrzej Meler, Łukasz Afeltowicz. „Between contestation and conformism: Cluster analysis of the Poles’ attitudes during the second wave of the COVID-19 pandemic”. *Polish Sociological Review* 219, 3 (2022).

Zacher, Lech. „Ryzyko społeczne”. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000.

Streszczenie:

Tematem artykułu jest analiza prawomocności krytyki obostrzeń pandemicznych podejmowanej w ramach racjonalności społecznej. Perspektywę teoretyczną stanowi teoria społeczeństwa (światowego) ryzyka Ulricha Becka. Zgodnie z nią w późnej nowoczesności wzrasta ryzyko zagrożeń, słabnie siła ekspertów i intensyfikują się konflikty dotyczące bezpieczeństwa. W obliczu ryzyka pandemicznego wyróżniono cztery racjonalności: ekspercką, administracyjną, polityczną i społeczną. Zrekonstruowano pandemiczne wymogi, których przestrzeganie podlegało społecznej kontestacji. Zidentyfikowano strategie krytyczne wobec regulacji, zawierające roszczenia do prawomocności. Różnią się one radykalnie od nieprawomocnych strategii totalnej negacji, kwestionujących samo istnienie pandemii czy skuteczność szczepionek. Szczegółowo analizowane jest 13 strategii: odcinanie się od grup uznawanych za nieprawomocne, lekarstwo gorsze od choroby, krytyka myślenia tunelowego, nierówne traktowanie, martwy przepis, nie mamy narzędzi, chcącemu nie dzieje się krzywda, jeżdżę szybko, ale bezpiecznie, za mało restrykcji, obrona autonomii, wynajdowanie sprzeczności, legalistyczna, jest alternatywa. Nakreślono również granice prawomocnej krytyki, a także sformułowano wnioski dotyczące konfliktów w późnej nowoczesności.

Słowa kluczowe: pandemia, prawomocność, ryzyko, racjonalność społeczna, protesty

Abstract: *Beyond the expert rationality. The public criticism of pandemic restrictions and its legitimacy*

This article analyses the legitimacy of the criticism regarding the COVID-19 pandemic restrictions implemented as part of social rationality. The theoretical part is based on Ulrich Beck’s concept of the (world) risk society theory according to which potential threats are rising in late modernity, the power of experts is weaker while security-related conflicts continue to

intensify. Four types of rationality –expert, administrative, political and social – are distinguished in the face of the pandemic risk, and the publicly contested pandemic regulations are outlined. The text identifies criticism strategies regarding the pandemic regulations claimed to be legitimate and radically different from the illegitimate strategies of total denial questioning the very existence of the pandemic and the efficacy of vaccines. A detailed analysis of 13 strategies is conducted including: ‘Dissociating from groups one considers illegitimate’, ‘The cure is worse than the disease’, ‘Criticism of tunnel vision’, ‘Unequal treatment’, ‘Dead letter’, ‘We have no tools’, ‘No harm is done to the willing’, ‘I drive fast but safely’, ‘Not enough restrictions’, ‘Defending the autonomy’, ‘Highlighting contradictions’, ‘Legalistic’, and ‘There is another alternative.’ The limits of legitimate criticism are proposed, and conclusions are drawn about conflicts in late modernity.

Keywords: pandemic, legitimacy, risk, social rationality, protests

Piotr Pieńkowski, Instytut Socjologii, Uniwersytet Wrocławski. Adiunkt w Zakładzie Socjologii Pracy i Gospodarki w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. W 2019–2022 przewodniczący Sekcji Socjologicznych Problemów Bezpieczeństwa Narodowego PTS. Jego zainteresowania naukowe obejmują problematykę socjologii bezpieczeństwa, socjologii ryzyka, wielkich struktur społecznych oraz cyfrowej analizy danych. Obecnie prowadzi badania nad społecznymi aspektami pandemii oraz inwazji Rosji na Ukrainę. Publikował między innymi w czasopismach: „Władza Sądzenia”, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa”, „Media i Społeczeństwo”, „Folia Sociologica”. ORCID: 0000-0002-1719-330X.
email: piotr.pienkowski@uwr.edu.pl